

läks kõik tema matuse kuludeks. Seevastu põlatumaid ameteid keskajal oli linakangru oma. Nende virelemine näib olevat jätkunud ka uusajal. 1728. a. surnud Elias Johannsoni varanatuke ei võta enda alla kuigi palju paberit. Ja seegi kirjapandu hõlmab peamiselt tööriistu ning kasinat majakraami, mis palju ei erine talutare omast.

Mida rohkem aega möödus Põhjasõjast, seda pikemaks muutusid nimistud, seda mahukamaks ja mitmepalgelisemaks pärand. Kivikeraamika asemele astus portselan, laienes mööbli ja voodipesu valik, kasvas jõukus. Ikka sagedamini võttis meister pärast tegusat tööpäeva kätte raamatu, enamasti midagi hingekosutavat, kuid mõnikord ka erialaselt harivat. Vöötegitaja Carl August Gabriel Thüring (srn. 1799) luges nii saksa, vene kui ka prantsuse keeles, õppis koguni ladina autoreid ning tundis elavat huvi ajaloo vastu. Raamatukõitjad kauplesid ka maakeelse kirjavaraga, mis, tõsi küll, oli tollal veel üsna ahtake – piiblid, lauluraamatud, katekismused ja aabitsad.

Nüüd juba viis tusedat köidet allikapublikatsiooni moodustab tõhusa baasi analüüsivaks-sünteesivaks uurimistööks nii meil kui mujal populaarsust koguva *Alltagsgeschichte* alal. Eesti ajaloolaste Tiiu Reimo, Lauri Suurmaa ja Helve Russaku kõrval on Tallinna pärandinimistud äratanud ka rahvusvahelist tähelepanu. Juba 2004. a. nägi maineka Böhlaus kirjastuse väljaandel trükivalgust Jörg Drieseneri ja Robert Riemeri mahukas artikkel Tallinna saksa kaupmeeste kuulunud peeglitest-piltidest.² Ja usutavasti on sellele tulemas lisa, nii meilt kui mujalt.

Ivar Leimus

² J. Driesener & R. Riemer. Spiegel und Bilder in den Nachlassinventarien deutscher Kaufleute in Reval im 18. Jahrhundert. – Land und Meer. Kultureller Austausch zwischen Westeuropa und dem Ostseeraum in der Frühen Neuzeit. Hrsg. von M. Kreiger & M. North. Köln–Weimar–Wien, 2004, lk. 165–198.

Raamat Siberi uurijast ning Liivimaa põllumehest ja ühiskonnategelasest

N. G. Suxova, E. Tammiksaar. Aleksandr Fëdorovič Middendorff 1815–1894. Nauka, Moskva, 2005. 331 lk.

Eestist pärit või Eestiga seotud silmapaistvatest baltisaksa loodusteadlastest ja maadeuurijatest räägitakse ning kirjutatakse enamasti ühenduses nende juubelitega. Neil kordadel avaldatud kirjatükkides korratakse aga tihti varemilmunud ja üldiselt teada olevat, vahel ka vigu ja valejärelt, kuid aeg-ajalt ilmub siiski kaalukamaid uurimusi. Rohkem tähelepanu on meil pälvinud Karl Ernst von Baer ja Friedrich Georg Wilhelm Struve, esimene tänu Baeri majale ja teine Tartu (Tõravere) observatooriumi teadusloolastele. Aegade jooksul väga erinevatesse väljaannetesse ning arhiividesse ja kogudesse talletatud materjali on aga vähe püütud ühtede kaante vahele koondada, isegi viimasel ajal, kui on avardunud juurdepääs välismaa arhiividele.

Mõneti erandlik oli ühe mehe, Alexander Theodor von Middendorffi suhtes 2005. aasta. Loodusteadlase 190. sünniaastapäeval ilmus Venemaa suurima teaduskirjastuse Nauka teadusbiograafiate sarjas meie geograafia ajaloolase Erki Tammiksaare ja Peterburi uurija Natalja Suhhova sulest 331leheküljeline monograafia “Aleksandr Fjodorovič Middendorff 1815–1894”. Peaaegu pool sajandit tagasi alustatud sarjas on viimasel ajal ilmunud 15–20 raamatut aastas, enamasti 19.–20. sajandi Venemaa ja Nõukogude Liidu loodus-, täppis- ja tehnikateadlastest. Erandiks on raamatud saksa filosoofist ja matemaatikust G. W. Leibnizist, inglise bioloogist J. S. Huxley’st, Tartu ülikoolis õppinud vene keeleteadlasest V. I. Dalist (Dahl) ja 2002. aastal eesti astronoomist Ernst Õpikust (erialaste saavutuste kõrval võis viimase valikut soodustada ka asjaolu, et ta oli lõpetanud Moskva Ülikooli ja seal mõne aja töötanud).

A. Th. v. Middendorffi nime laiema avalikuse ette toomises oli 1950-ndate lõpus ja 1960. aastail suuri teeneid Elva meestel Kaljola Kirdil

ja Kalev Päidil. Tema 150. sünniaastapäeva tähistati konverentsiga Tartus, kus selle peakorraldaja E. Kumari huvidest lähtudes oli suurem rõhk pandud teadlase ornitoloogiaalastele töödele, kuid seal astus üles ka nüüd ilmunud uurimuse üks autoreid N. Suhhova. Konverentsil inimestust saanud N. Leonovilt ilmus 1967. a. eelnimetatud Nauka biograafiate sarjas raamat A. Th. v. Middendorffist. Selle õhukese (vaid 147 lk.) teose koostamisel oli trükikõõde kõrval kasutatud ka Moskva, Leningradi ja Täškendi arhiivide materjale, mitte aga Eesti omi, välismaistest rääkimata.

2005. a. suvel korraldas Eesti Rahva Muuseum (ERM) suure näituse "Saage tuttavaks – A. Th. v. Middendorff", kus oli väljas maa-deuurija poolt Siberi-ekspeditsioonilt toodud ja nüüd muuseumis säilitatavaid, aga ka tema Saksamaal ja Rootsis elavate järeltulijate käest saadud esemeid ja dokumente. Seejärel oli näitus veel üleval Tartumaa Muuseumis Elvas. ERM-is peeti ka A. Th. Middendorffi järeltulijate osavõtul teaduskonverents, mille lõpus Riho Västriku demonstreeris valmivat dokumentaalfilmi "Middendorffi jälgedes".

A. Th. v. Middendorff sündis 18.08.1815 (ukj.) Läänemaalt pärit Peterburi Pedagoogilise Instituudi direktori Th. J. v. Middendorffi perekonnas. Tema ema oli Pööravere mõisast pärit talutüdruk. Aastail 1832–1837 õppis Alexander Theodor Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas, kus kuulus lisaks loodusteaduslike aineid. Tartus doktorikraadi saamise järel täiendas ta end mitmes Lääne-Euroopa ülikoolis, eriti zooloogia alal. Pärast lühiajalist töötamist Kiievi Ülikoolis ja koos K. E. v. Baeriga sooritatud Lapimaa uurimisretke sai ta viimase soovitusel ülesande, tänu millele edukale täitmisele me A. Th. v. Middendorffi eelkõige teamegi – Peterburi Teaduste Akadeemia 1842.–1845. a. Siberi-ekspeditsioon. Kui Peterburi TA 18. sajandi ekspeditsioonidega õpiti tundma suurte Siberi jõgede äärseid alasid (D. G. Messerschmidt, G. Fr. Müller, J. G. Gmelin), aga eriti Siberi lõunaosa ja Taga-Baikalimaad (P. S. Pallas, J. G. Georgi), siis hiigelsuurest territooriumist sealt kaugemal teati õige vähe. A. Th. v. Middendorffi 1842. a. lõpust 1845. a. kevadeni kestnud uurimisreisi eesmärgiks oli Taimõri poolsaare igakülgne uurimine ning igikelta olemuse ja leviku kindlakstegemine Siberis. Viimase probleemi vastu

tundis tõsist huvi K. E. v. Baer, sest toleaeegses teadusmaailmas oli igikülmunud pinnase olemasolu, eriti selle ulatuslik esinemine Aasia ja Põhja-Ameerika põhjaosas suure kahtluse all. Muuseum, käsikirja jäänud K. E. v. Baeri üldistatud varasem teave kirsmaa kohta koos Middendorffile antud vastava uurimisprogramiga ilmus E. Tammiksaare initsiatiivil 2001. a. Giesseni ülikooli väljaandena.

A. Th. v. Middendorffi ekspeditsioon oli neljaliikmeline, lisaks loodusteadlasele võtsid sellest osa sõjaväetopograaf V. V. Vaganov kaardistajana, taanlane T. E. Branth loodusteadlase ja kunstnikuna ning eestlasest preparaator Mihkel Fuhrmann. Kõige raskem oli 1843. a. märtsist septembrini kestnud Taimõri tundra uurimine, sest osa marsruuti läbiti alal, kuhu isegi kohalikud neenetsid ei julgenud minna. Üle Taimõri järve ja piki samanimelist jõge jõuti Põhja-Jäämereni. Tagasitee muutus eriti rängaks, sest järvele hakkas tekkima jää ning paati ei saanud enam kasutada. Haigestunud A. Th. v. Middendorff jäi koos kollektsoonidega ajutisse varjualusesse, saates kaaslased abi järele. Alanud lumetormid ei võimaldanud neil aga kohe tagasi pöörduda ja palju ei puudunud, et meil poleks põhjust seda retke üldse meenutada. Oma läbielamistest kirjutas A. Th. v. Middendorff järgmiselt:

"Pärast esimest kolme päeva oli mu jõud nii kadunud, et ma kolmel järgneval päeval oma varjupaigast lahkuda ei suutnud... Kurvana üksluisusega järgnes päev teisele... Olin veendunud, et olin oma kahanenud jõuvarude hooleks jäetud, järelikult niisama hästi kui maha maetud... [siis tuli mitmepäevane lumetorm]... Mind haaras kirjeldamatu hirm hullumeelsuse ees; see talumatu hirm ahistas minu südant... Asjatult olin siiani näljasurma ja ärakülmumise heideldes ikka oma vabastajaid oodanud. Siis nagu välg selgest taevast, tuli mulle pähe üks mõte. Kiiresti ohverdasin oma puude ülejäägi ja sulatasin lumest kolm klaasitäit vett, siis oli headtegev tuli jälle kustunud. Seejärel toimisin otsustavalt: valasin ühelt preparaadilt piirituse vette ja jõin. Selle joogiga tuli minusse uus elu. ...Varsti vajusin sügavasse unne. Kui kaua see kestis, seda ma ei tea. Ärkamisel tundsin end reipana ja kosununa. Võtsin karbist oma jöhvöörinõela ja õmblesin enesele paari saapaid."¹

Õige pea pärast onnist lahkumist kohtus ta

¹ Saksamaal 1956. a. ilmunud A. Th. v. Middendorffi teose IV köite lühendatud väljaande osalisest tõlkest: A. Th. v. Middendorff. Reis Taimõrile. Tõlkinud A. ja O. Kurs, Eesti Raamat, Tallinn, 1987, lk. 181–182.

abitoojatega. Tookordse nälgimise ja külmetaamise tagajärgi kannatas ta elu lõpuni.

Jätkusid tööd kaugel ida pool – Jakutskis, kus unikaalse võimaluse igikeltsa omaduste uurimiseks pakkus nn. Šergini šaht – 116 m sügavuseni, aga ikka veel külmunud pinnasesse ulatuv kaev. Seal mõõdeti igikülmunud pinnase temperatuure eri sügavuses pikema aja jooksul. Edasise ekspeditsiooni marsruut oli juba suuresti A. Th. v. Middendorffi valida ja nii otsustas ta jätkata Ohhoota mere ranniku uurimisega. Seal tuldi koos Vaganoviga mööda Amuurimaa põhjaserva, s. o. piki kaardistamata Stanovoi mäestikku, mis oli 1689. a. Venemaa ja Hiina vahelise lepinguga määratud riikidevaheliseks piiriks. Tegelikult ei olnud kummalgi riigil aimu sealse ala geograafiast, mistõttu Venemaa võimalud olid A. Th. v. Middendorffi koju saabumisel väga huvitatud tema tähelepanekutest, sest suur osa tema kolmekuisest talvisest retkest kulges salaja tol ajal Hiinale kuulunud alal.

Üle kahe aasta kestnud ekspeditsioonilt naasmise järel, saanud akadeemias adjunktiks, algas kogutud materjali, mida oli retke vältel järjest Peterburi saadetud, läbitöötamine ja trükkis avaldamine. Selleks haarati kaasa teisi kitsama eriala asjatundjaid. Nii ilmus aastail 1848–1875 (vene keeles ainult neljas köide 1860–1878) osade kaupa 4-köiteline suurteos “Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens”. Ligi 4600 leheküljest on 3000 A. Th. v. Middendorffi kirjutatud. Tema osaks jäid igikelts, valdav osa loomastikust ja terve neljas köide – Siberi geograafia, biogeograafia ja rahvaste etnograafia, mida illustreerivad suurepärased gravüürid Siberi põliselanikest ja nende tarbeesemetest. Teadlase mitmekülsust näitab tema kogutu põhjal O. v. Böhlingki kirjutatud jakuudi keele grammatika ja jakuudi-saksa sõnaraamatu avaldamine (teose III köide).

Mingi territooriumi lausmõõdistamise eelsel ajal kujunes väheuuritud või täiesti tundmatu piirkonna kaart sead läbinud ekspeditsioonide marsruutide poolsilmamõõduliste kirjapanekute kaardile kandmise teel. Iga järgnev erinevat teed pidi kulgenud retk täpsustas kaarti. Nii kuulub ka A. Th. v. Middendorffi Siberi-ekspeditsiooni raamatute juurde atlas (1859), milles on detailsed kaardid läbitud aladest, samuti tähtsamate asulate ja Põhja-Siberi rahvaste kaart. Taimõri jõe ja järve ümbruse kaardile tekkis ligi 30 isikunime kandvat saart, neeme, jõge, mäge ja poolsaart, milledest EE “Eesti elulugude” köites esinevad Baer, Bunge, Engelhardt, Eschscholtz, Helmersen,

Hofmann, Parrot, Schrenck (kahjuks hiljuti ilmunud “Suures maailma atlas” on Šrenki jõgi), Struve ja Trautvetter.

Juba 1852. aastal valiti ta akadeemikuks zooloogia alal ja 1865. aastal sai temast akadeemia auliige. Siberi-ekspeditsioon tõi A. Th. v. Middendorffile rahvusvahelise tuntuse nii geograafi-esmaavastajana, igikeltsa uurijana kui ka tänapäevase hinnangu järgi ökoloogilise zoogeograafia rajajana. Tema materjale kasutas 19. sajandi esimese poole silmapaistvamaid loodusgeograafe A. v. Humboldt.

Ekspeditsioonijärgsel kokkusaamisel kolleegide ja sõpradega tekkis idee teiste Euroopa riikide eeskujul asutada ka Venemaal geograafia selts. Seltsi 17 asutajaliikmest oli enamik akadeemias, mereväes ja riigiasutustes juhtivatel kohtadel töötavad baltisakslased – K. E. v. Baer, F. G. W. Struve, A. J. v. Krusenstern, A. Th. v. Middendorff, G. v. Helmersen, F. B. Lütke, P. Köppen, F. v. Wrangell, F. W. R. v. Berg. 1845. a. loodud seltsile läks seni teaduste akadeemia ülesandeks olnud ekspeditsioonide korraldamine Venemaa ja selle naaberlades, eriti Hiina vähetuntud piirkondadesse. Nii mitmedki läbiuuritud alad liideti peagi impeeriumi külge.

1865. a. läks Middendorff osaliselt Siberi-ekspeditsiooni tagajärjel halvenenud tervise tõttu pensionile ja asus oma Hellenurme mõisa. Seal jätkus tema juba varem alustatud töö veise- ja hobusetõugude parandamisel (Eesti punane veis, Tori hobune) ning põlvlunde uudeste meetodite propageerimisel. Samas oli ta aktiivne kohalikus ühiskondlikus elus – Liivimaa maapäeva töös ja juhtides 20 aastat Liivimaa Üldkasulikku ja Ökonoomilist Sotsieteeti. Teda kui asjatundjat kutsuti mitmele poole Venemaale loomakasvatust edendama. Vahepeal tuli saata tsaariperekonna liikmeid nende Siberi- ja ookeanireisidel. 1878. a. uuris A. Th. v. Middendorff äsja Venemaa külge läinud Fargona (Fergana) orgu, mille tulemusi kajastas 400-leheküljeline “Einblicke in das Ferghana-Thal” (1881).

Ajapikku tema tervis halvenes. A. Th. v. Middendorff suri Hellenurmes 16. jaanuaril 1894. a. ja maeti perekonna kalmistule.

Raamatu kirjutamisele A. Th. v. Middendorffist eelnevalt on E. Tammiksaar ja N. Suhhova ära teinud suure töö paljudes arhiivides ja raamatukogudes. Kasuks tulid mõlema autori kodulinnas olevad rikkalikud arhiivid ning E. Tammiksaare saksa keele oskus ja võimalus töötada Lääne-Euroopa kogudes. Raamatus on rohkem viiteid Vene-

maa Teaduste Akadeemia arhiivi, Venemaa Riikliku Ajalooarhiivi, Venemaa Geograafia Seltsi arhiivi, Venemaa Rahvusraamatukogu käsikirjade osakonna (kõik Peterburis), Eesti Ajalooarhiivi, Rootsisis ja Saksamaal elavate Middendorffi järglaste eraarhiivide, aga ka Hesseni Riigiarhiivi ja Giesseni ülikooli raamatukogus paikneva K. E. v. Baeri arhiivi materjalidele. Asjasse süüvimise sügavust näitab väga paljude kohalike väljaannete kasutamine. Töös ei ole sõnagi Venemaal töötanud eesti juurtega zooloogist Pjotr (Peeter) Jürgensonist, kelle Middendorffi Siberi-ekspeditsioonist kirjutatud brošüür ilmus ka eesti keeles, käsikirja jäanud Middendorffi-raamatust.²

Monograafia mahust ligi poole hõlmab viideterohke A. Th. v. Middendorffi elukäigu käsitus, sh. Siberi-ekspeditsiooni kirjeldus. Peatükkides “Perekond ja sõbrad” ning “Kolleevid” avanevad läbi säilinud kirjavahetuse ja mälestuste tema isikuomadused, suhted lähedaste ja töökaaslastega. Paljud ligi 30 illustatsioonist näevad trükivalgust esmakordselt.

Põhjalikult on juttu Siberi-retke teaduslikest tulemustest ja selle järeloomadest, viimastest pikemalt Vene Geograafia Seltsi asutamisest ja nn. Amuuri küsimusest.

On päris loomulik, et enne ekspeditsioonile minekut püütakse endale igati selgeks teha uuritava ala kohta varem kirja pandu. Nii pööravad ka antud raamatu autorid A. Th. v. Middendorffi ekspeditsiooni tulemuste hindamisel suurt tähelepanu tema osale Siberi kaardistamise ajaloo väljaselgitamisel. Samas jäi allakirjutatule silma ebatäpsus Siberi esimese trükikaardi koostaja Nicolaas (nimeregistris ekslikult Nicolas) Witseni teose “Noord en oost Tartaryen” ilmumisajast – 1785 (lk. 264 joonealune märkus 46), olgugi et samas lauses on öeldud raamatu ilmumise ajaks 17. sajandi lõpp. 1785 on tegelikult raamatu kolmanda trüki aasta. Middendorff ise kasutas Witseni teose teist trükki aastast 1705.³ Muuseas, Witsen õpetas Peeter I-le Hollandise laevaehitust.

Raamatu teatmelise lõpuosa hõlmavad bibliograafia kõrval andmed tema nime kandvatest kohtadest maakaartidel (enamik antud teiste riikide maadeuurijate-meresõitjate poolt), A. Th. v. Middendorffi nime kandvad looma- ja taimeliigid ning nimeregister. Kiiduväärt on isi-

kunimede loendis baltisakslaste jt. võõramaiste isikunimede esitamine ladina tähestikus, mis ei ole venekeelsetes teostes tavapärane. Mõne puuduva oleks saanud hea tahtmise korral veel lisada. Peterburi TA geograafia departemangus (sel ajal tähendas ‘geograafia’ eelkõige tänapäevast ‘kartograafiat’) töötas inglise või šoti päritolu John (mitte ainult Ivan Fomitš) Truscott, kes koostas ka võrdlemisi täpse Saaremaa kaardi (ilmus 1770). Kuulsa kartograafi Mercatori eesnimi ei ole Gerhard, vaid Gerardus (sünnipärane flaamikeelne Gerhard Kremer = ‘kaupmees’ “tõlgi”) täielikult selleaegsesse teaduskeelde – ladina keelde). Puuduvad inglise meremehe Pim (ladina tähestikus trükiviga: Pirn), Bedford Clapperton Trevelyan eluaastad – 1826–1886. Muidugi on vaieldav võõrapäraste nimedega ja oma päritolust mitte midagi teadvate vene laste nimede edasiandmine ladina tähestikus. Allakirjutatu meelest oleks raamatule kasuks tulnud registris toodud isikute ameti või tegevusala lisamine, nt. *Norra polaaruurija* või *Vene zooloog, akadeemik*. Muidugi, see oleks jälle lisanud paar lehekülge niigi mahukasse raamatusse. Nimeregistris on Brandtile ja Branthile (venekeelses kirjalpildis erinevus ühes tähes) viitavad leheküljed segamini.

Allakirjutatu arvates oleks teosele kasuks tulnud A. Th. v. Middendorffi ekspeditsioonide kaardi lisamine, kas või lk. 49 toodud pildi asemel, mille oluline detail on selgemini näha lk. 287 oleva illustatsioonil.

Meie lugejat võib häirida Eesti kohanimede esitamine ainult nii, nagu neid vene keeles sel ajal ametlikult kasutati – Derpt, Revel, Verro jne., kuigi raamatu lõpus on antud nende vasted kolmes kohalikus keeles. Ka tänapäeva vene lugejale on need enamasti võõrad.

Kui vene keele valdajal on nüüd A. Th. v. Middendorffist kapitaalne teos olemas, siis vajaks see avaldamist saksa või inglise keeles ja miks mitte ka eesti keeles. Viimasel juhul tuleks vast mõnd Peterburi kultuuri- ja teaduselu käsitavas lõigus detaile vähendada, aga samal ajal Eestit ja eestlasi puudutavaid osi (Jakob Hurt Hellenurmes koduõpetajana jne.) juurde lisada. A. Th. v. Middendorff ei ole ainus silmapaistev baltisakslane, kes väärib kaasaegset monograafiat. Kui jätkuks ainult uurijaid!

Heino Mardiste

² E. Kumari. Peeter Jürgenson. In memoriam. – Eesti Loodus 1971, nr. 10, lk. 638.

³ Vt. Reise in den äussersten Norden... Bd. IV, T. 1, lk. 65